

СЕКЦІЯ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 340.1

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ ДОКТРИН НА ЗМІСТ ПРИРОДООХОРОННИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Патlachук О.В., здобувач
кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародний гуманітарний університет

У статті розглянуто давні релігійні доктрини поклоніння окремим об'єктам природи. Досліджено процес відображення змісту релігійних доктрин, присвячених охороні землі, водних об'єктів, лісів, тварин та птахів, у нормах Руської Правди, Статутів Великого князівства Литовського, актах, прийнятих у період царювання Петра I, а також у Радянській Україні.

Ключові слова: релігійна доктрина, нормативно-правовий акт, охорона природи, релігійні погляди.

В статье рассмотрены древние религиозные доктрины поклонения отдельным объектам природы. Исследован процесс отражения содержания религиозных доктрин, посвященных охране земли, водных объектов, лесов, животных и птиц, в нормах Русской Правды, Уставов Великого княжества Литовского, актах, принятых в период царствования Петра I, а также в Советской Украине.

Ключевые слова: религиозная доктрина, нормативно-правовой акт, охрана природы, религиозные взгляды.

Patlachuk O.V. RELIGIOUS DOCTRINE INFLUENCE ON THE CONTENT OF ENVIRONMENTAL LAWS AND REGULATIONS

In the articles considered old religious doctrines of worship to the separate objects of nature. Investigational process of reflection of maintenance of religious doctrines of devoted to the protection of land, water objects, forests, animals and birds in the norms of Russian Pravda, Charters of the Great principality Lithuanian, acts accepted in the period of reign of Petro I, and also in Soviet Ukraine.

Key words: religious doctrine, legal act, nature conservancy, religious views.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження пов'язана з двома причинами. По-перше, в історії держави і права накопичений значний досвід розробки доктрин, які використовуються в різних сферах юриспруденції. Це стосується питань міста доктрини в системі джерел права, їх основних положень, направленості та змісту. По-друге, релігійні доктрини є найбільш давніми вченнями, пов'язаними з віруваннями людей. Ця особливість чітко простежується на прикладі природоохоронних релігійних доктрин, які знайшли відображення в чотирьох найбільш розповсюджених релігіях: християнстві, мусульманстві, іудаїзмі, буддизмі. При цьому окремі положення даних доктрин щодо охорони природних об'єктів та окремих представників флори та фауни знайшли відображення в діючому законодавстві багатьох країн стосовно охорони природних об'єктів, окремих представників флори та фауни шляхом встановлення особливих умов їх використання.

Ступінь розробленості питання. Аналіз публікації показує, що з питанням релігійних доктрин пов'язана значна кількість літератури, а зміст природоохоронних релігійних доктрин є темою, якої нечасто торкалися науковці. Фрагментарно це питання розглядалося в працях: А.А. Васильєва, М.А. Дамерлі,

Б.В. Кіндюка, Е.О. Мадаєва, І.В. Міма, В.П. Непийводи, Н.М. Пархоменко, Р.В. Пузикова, М.О. Розумного, О.Ф. Скакун, Бехруз Хашматуллі. При цьому відсутні роботи, повністю присвячені історії становлення та розвитку релігійних природоохоронних доктрин.

Метою роботи є дослідження процесу трансформації релігійних доктрин у зміст природоохоронних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження треба розпочати з того, що релігійні доктрини спричиняли та продовжують спричиняти значний вплив на зміст нормативно-правових актів, діючих у сфері охорони природи. У більшості випадків ця доктрина почала своє формування з охорони окремих об'єктів природи, яким приписувались різні надприродні можливості. Такі норми виникли стихійно в різних країнах на основі ідейно-образних уявлень, сформованих релігійними течіями, які ґрунтувались на культі та обожнюванні окремих об'єктів. Процес відокремлення та створення касти жерців, пізніше – священників, в якості особливого стану призвів до того, що такі уявлення увійшли до релігійних ритуалів. Вважалось, що використання місць поклоніння давало можливість отримати захист як окремим людям, так і суспільству в цілому. Так, ста-

родавні слов'яни виділяли окремі об'єкти природи, наголошували їх священними, в них відбувалися служіння жерців, стояли статуї Перуна, інших богів, а також проводились суди. Вважалося, що знаходження в такому місті дасть можливість старійшинам племені прийняти об'єктивне рішення з якого-небудь конкретного питання. Духи природи вважались помічниками та захисниками людини у повсякденному житті та побуті. За язичницьким світоглядом боги жили у лісах, полях, лугах, і тому ці природні об'єкти розглядалися як місця здійснення певних культів та обрядів. Наші пращури, обожнюючи природу, молились під великими дубами язичницьким богам та справляли жертвопринесення медом, плодами, овочами, зерном. Такі об'єкти природи знаходилися під захистом племені, в них заборонялось природокористування, навіть зривати квіти, розводити бджіл. Як вказує В.Є. Борейко, прикладом такого природного об'єкту є ліс на місті сучасної Києво-Печерської лаври, в якому проводилися язичницькі обряди [1, с. 180]. Таким чином, на цій стадії виникали певні суспільні відношення, пов'язані з охороною природних об'єктів, які впливали на правила поведінки людей та стали основою формування перших природоохоронних доктрин.

Як вказує Н.М. Пархоменко, релігійні норми – правила поведінки загальнообов'язкового характеру, що встановлені або затверджені церквою з метою регламентації певних сфер суспільних відносин у межах власної компетенції [2, с. 178]. Така точка зору доводиться на прикладі релігійних доктрин, пов'язаних з охороною природних об'єктів, які поступово трансформуються в природоохоронні норми. Перехід від релігійних уявлень стосовно об'єктів природи в правові норми пов'язаний з потребами віруючих в збереженні та захисті цього природного ресурсу. Люди добре розуміли значення землі, яка давала урожай, води, яка забезпечувала їх життєдіяльність, лісів, в яких вони проводили полювання, отримували матеріал для будівництва та мед від бджіл. У християнських країнах джерелами релігійного права були постанови вселенських соборів, папські булли та енцикліки, звернення церковних ієрархів, Біблія; у євреїв – Старий Завіт і Тора; у мусульман – Коран і Суна; у представників індуїзму – Шруті і Сміті, а також висловлювання та точки зору з тих чи інших проблем пророків, знаних богословів та інших мислителів. Так, на думку святого Франциска Ассізького, засновника Ордену францисканців (1181–1226 р.), відносини людини з природою повинні носити характер єдності та розуміння взаємної цінності. Як вважав цей святий, природа має значення не завдяки своїй користі для людей, а й завдяки численним формам вираження доброзичливої присутності Бога. Розглядаючи історію розвитку релігійних доктрин та їх трансформації в норми позитивного права, необхідно виділити наступні елементи довкілля: землі, водні ресурси, ліси, представники флори та фауни.

I. Релігійні норми з охорони землі. Серед звичаїв давніх слов'ян особливу роль грало шанування землі, яка давала хліб та яку обожнювали. Наші пращури добре розуміли, що від родючості землі залежить урожай та можливість виживання спільноти. До вірувань давніх слов'ян увійшов звичай поклоніння землі-матері, що знайшло відображення в звичаї, який забороняв лягати на орній землі, її спалюжувати, бити, штовхати. Цей світогляд знайшов відображення у народних українських прислів'ях: «Хто землю ображає – того Бог карає», «Доглядай землю плідну, як матір рідну». Подібні погляди проповідував індійський бог Кришна, який закликав поклонятися землі, ґрунтам, лісам, горам, коровам, оскільки від них залежить благополуччя людини. У свою чергу, Франциск Ассізький бачив усю природу як відображення свого творця та іменував звірів, птахів, місяць, зірки, воду своїми «братами» і «сестрами», а землю він називав сестрою-матір'ю.

Народний землеробський календар, який ґрунтувався на правилах, прикметах, традиціях, чітко вказував українському селянинові, що, де і як сіяти, як правильно поводитися з землею. Найважливішим способом підтримки родючості ґрунтів, крім внесення органічних добрив, було тимчасове переведення землі в пар, що дозволяло відновити якість ґрунту. З цієї причини існували народні звичаї, пов'язані з тим, щоб земля могла якийсь період відпочити, тобто на ній не проводилися сільськогосподарські роботи. Перші правові норми, пов'язані з охороною землі, знайшли відображення в арт. 50

«Про обмін ґрунтами нашими з ґрунтами шляхетськими» розділу 10 Статуту Великого князівства Литовського (ВКЛ) 1588 р., в якому вказано про необхідність збереження та врахування якості ґрунтів при проведенні їх заміни та передачі іншим власникам [3]. Керівники Радянської України були людьми далекими від релігії, однак їм довелося використовувати доктрини, пов'язані з охороною ґрунтів з причини різкого погіршення якості українських земель. У результаті невмілого господарювання значні регіони УРСР були охоплені ерозійними процесами. З метою збереження якості ґрунтів в Закон «Про охорону природи Української РСР» 1960 р. увійшов п. 7, присвячений охороні ґрунтів [4]. Реалізація цього пункту проводилась на підставі постанови Ради Міністрів УРСР від 12 вересня 1960 р. «Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території Української РСР», якою передбачалося зменшення навантаження на орні землі, створення системи протидії ерозійним процесам, встановлювався порядок обстеження сільськогосподарських угідь.

II. Доктрини з охорони водних ресурсів. Традиції шанування води відомі з найдавніших часів. Стародавні слов'яни ставилися до струмків, криниць, річок і озер як до доброго божества, розуміючи важливість якості питної води. Згідно зі звичаями давніх слов'ян існували заборони кидати каміння або плювати в колодязь, мочитися в річку, а так само говорити при ній лайливі слова. Давніми звичаями

забронювалось плювати в воду і вважалося, що такі дії аналогічні «плівку матері в очі». Прийняття християнства призвело до трансформації давніх звичаїв у відповіді обряди і виразилося в тому, що наші пращури пили воду з непокритою головою, а перед питтям хрестилися. Доктринальні погляди, пов'язані з охороною води, знайшли відображення в прислів'ї «чистий як джерело» – говорили так про чесних людей. Одним із перших нормативно-правових актів, яким регламентувались охорона водних об'єктів, були Статуті Великого князівства Литовського. Так, в арт. 20 «Якби річка була границею» розділу 9 Статуту 1588 р. вказується про заборону зміни напрямку течії річки шляхом підкопу берегів. За такі дії Статут встановлює штраф у розмірі 12 рублів та проведення робіт з метою повернення річки до природного русла. Аналогічним чином артикул 21 «Якби хто своїм ставом інший став або сіножаті затопив або греблю до чужого берега насипав» розділу 9 вказує на заборону насипання греблі, яка змінює течію річки та не дає можливість працювати млинам, які розташовані нижче по течії. У такому випадку вказувалось про необхідність повідомлення особи таким документом, як «Нагадувальний лист», в якому вказувалось на необхідність знесення такої греблі. У випадку відмови від виконання «Нагадувального листу» скривджена особа мала право звернутись до суду земського. У випадку доведення вини відповідача встановлювався штраф у розмірі 12 рублів грошей та відшкодування збитків, спричинених зупинкою млину і підтопленням ґрунтів.

Доктринальні погляди стосовно охорони водних об'єктів знайшли своє відображення в законодавчих актах, які приймалися в часи царювання Петра I [5, с. 127]. Так, в імператорському указі 1719 р. заборонялось забруднення річки Неви, за такі дії встановлювалось покарання у вигляді відправки на вічні каторжні роботи. Одночасно з цим в нормативно-правовому акті заборонялось забруднення водних об'єктів по всій території Російській імперії, за що встановлювався штраф у розмірі 100 ефімок за кожну лопату сміття.

Враховуючи особливу цінність цього природного ресурсу, Верховна Рада 10.01.2002 р. прийняла ЗУ «Про питну воду та питне водопостачання», в якому багато положень пов'язані з реалізацією доктрини охорони якості, стану, заборони на скиди брудних стоків.

III. Охорона лісів. Як вказує М.О. Розумний, апостоли, релігійні діячі у своїх зверненнях закликали ставитися шанобливо і дбайливо до окремих видів дерев, охороняти їх від різних негативних впливів [6, с. 351]. У римській міфології богом лісу і дикої природи був Сільван, ім'ям якого був названий журнал «Галицького Лісового товариства», що виходив у Львові з кінця XIX століття. На сторінках цього журналу публікувалися нормативно-правові акти, прийняті австро-угорською владою, галицьким сеймом стосовно охорони лісів, наукові статті, присвячені цьому питанню. За даними В.Є. Борейко, відомий римський жрець Фламен Помоналіс робив підношення римській богині Помоні, яка була

покровителькою садів і всіх римських дерев, та просив її про збереження лісів [1, с. 88]. У свою чергу, в мусульманській релігії вказується, що після того, як пророк Мухамед став правителем Мекки і Медіни, він оголосив, що всі дерева в цих містах знаходяться під його захистом та вказував, що тварин Мекки не можна турбувати, її свіжі трави – зрізати, а у людини, яка зрубала дерево, повинна бути конфіскована сокира. Аналогічні доктринальні погляди висказував Святий Франциск Ассізьський, який закликав не рубати дерева з причини того, що дерево є символом хреста, на якому був розп'ятий син Божий. Авторитетні богослови часто використовували у своїх проповідях тему поклоніння окремим видам дерев, що сприяло їх охороні та збереженню. Згідно з тодішніми міфологічними уявленнями існувала заборона завдати шкоди лісовим духам. Люди боялися залишатися без засобів захисту свого існування і тому обожнювали багато видів дерев. Так, клен мав таємну благодать, а дуб був уособленням бога Перуна.

Як вказує Б.В. Кіндюк, охорона дерев часто знаходила своє відображення в різних документах релігійного характеру, пов'язаних з коментарями до релігійних текстів [7]. У Стародавньому Римі імператор Клавдій видав едикт, згідно з яким поклоніння святому дереву стає державною релігією, а відповідне свято проводилося навесні і називалось святом Кібелли. Згідно з віруваннями іудеїв, зафіксованими в Торі, заборонялося використовувати священні дерева в будь-яких цілях, тому під дубами в Ізраїлі гниє велика кількість гілок в той час, як в країні відчувається брак лісу.

Відомо, що на території Києво-Печерської лаври до прийняття християнства був розташований багатовіковий священний язичницький гай, який охоронявся жерцями. Прийняття християнства в Київській Русі призвело до того, що православні священники використовували шанобливе ставлення людей до лісів, поклоніння окремим деревам для проповідування своїх догматів і поєднували їх з цією релігією. Доказом цього є обряд благословення і освячення природи, який проводиться під час святкування П'ятидесятниці. Інший церковний обряд освячення або заповідання лісів полягає у встановленні заборони на вирубку та полювання. З цієї метою священник з кліром та з парафіянами обходять ліс, читаючи молитви, а на одному з дерев на вході висікається хрест, освячений молебнем і окроплений святою водою, ліс стає присвяченим Богам та отримує назву Божелісся. У такому лісі діє заборона на рубки, знищення дерев, а порушення цього правила розцінювалось як злочин проти релігії, за який священник може накласти церковне покарання. У традиціях давніх слов'ян особливу роль грали дуби, з причини того, що це дерево вважалося символом сили, тому загиблих воїнів спалювали на вогнищах з дубових гілок, пов'язуючи з цим обряд очищення їхніх душ. Під спеціальними обраними дубами давні слов'яни проводили військові наради і приймали важливі рішення. Це пов'язано з тією обставиною, що

за стародавніми слов'янськими віруваннями дуби не підпускали до себе темні сили і відганяли злих духів. З дубів виготовляли статуї богів Перуна, Свєгора, Велеса та інших язичницьких богів, які встановлювали в містах язичницьких поклоніння. Протягом сотні років в українського народу існує традиція на свято Івана Купала усіх чоловіків на ім'я Іван прикрашати дубовими вінками. Таке шанобливе ставлення до дуба перейшло через століття, ще у XVIII ст. в деяких населених пунктах України, за даними В.Е. Борейка, служили молебни біля дуба [1, с. 186].

Від традиції обожнювання дубів до норм Руської Правди увійшла ст. 34 Короткої редакції (КР), згідно з якою за знищення дубу передбачалося значна сума штрафу – 12 гривень [8, с. 12]. З причини того, що лісів було багато, незаконне вирубування лісу згідно з Руською Правдою не було порушенням закону, але встановлювався штраф у 9 кун за крадіжку дров або сіна. У свою чергу, до змісту Просторової редакції Руської Правди увійшла ст. 73, яка передбачала штраф у розмірі 12 гривень за знищення, підпал або їх пошкодження. У свою чергу, в Статутах Великого князівства Литовського 1588 р. в арт. 3 «Про борти, про озера і сіножаті, які будь-хто має у чужій пуші» розділу 10 встановлювалась заборона використання дерев для будівництва і виготовлення дров будь-яким особам, окрім власників. У свою чергу, в арт. 12 «Якби хтось злодійським чином зіпсував комусь пастки на птахів» розділу 10 вказувалося на заборону пошкодження дуба або сосни, а за такі дії встановлювався штраф у розмірі одна копа грошей за дерево.

IV. Охорона фауни. Традиції з охорони представників фауни знайшли відображення в багатьох релігіях. У Київській Русі з тваринами та птахами було пов'язано багато традицій з причини того, що вони вважалися перетіленням божественної суті, неба, сонця, вітру, хмар, грому, натхнення, життя, а також душ військових. Давні слов'яни обожнювали деякі види птахів, які охоронялись. Згідно з віруваннями білий лебідь міг перетворитися на бога – Белобога, тому волхви під загрозою смертної кари забороняли полювання на цих птахів. Шанобливе ставлення до соколів, орлів, яструбів пояснювалося двома причинами: по-перше, сокіл вважався у давніх слов'ян прабатьком світу, по-друге, хижі птахи були помічниками мисливців, їх використовували при полюванні.

У мусульманській релігії знайшли відображення концепції «харіма» і «хіми», створення громадських природних зон, в яких заборонялося полювати, які були прообразами заповідників. Пророк Мухамед написав багато звернень, спрямованих на захист тварин, та вказував, що справжнім мусульманином являється той, хто не шкодить іншим своїми думками і справами, а також добре відноситься до істот божих. У своїх притчах і проповідях пророк Мухамед вчив людей ставитися до тварин з любов'ю, добротою і співчуттям, вказував на те, що тварини, як і люди, мають особливу цінність, бо створені Аллахом.

Доктринальні погляди з охорони тварин та птахів знайшли відображення в нормах КР Руської Правди. Так, в ст.36 КР регламентувалася охорона деяких видів птахів від крадіжки. Встановлювався штраф 30 кун за крадіжку лебедів, журавлів, курей і 9 кун – за аналогічні дії стосовно качок, гусаків, голубів. Ст. 37 КР встановлювала штраф у розмірі 3 грн. за крадіжку мисливських птахів, собак. Аналогічним чином у Поширеній редакції встановлювався штраф у 3 грн. за крадіжку яструбів, соколів, 30 кун – за такі ж дії стосовно журавлів, лебедів, 9 кун – за голубів та качок. Пам'ятка права передбачала грошову компенсацію власнику птахів у розмірі 30 резан. У Просторовій Правді (ПР) знайшов відображення давній звичай вважати бобрів власністю князівської влади, з цієї причини ст. 69 передбачала штраф у розмірі 12 гривень за крадіжку бобра.

Перехід українських земель під зверхність ВКЛ призвів до використання в якості джерел права Статутів ВКЛ, в яких також знайшли відображення доктринальні погляди, пов'язані з охороною тварин та птахів. Так, в арт. 1 «Про лови» розділу 10 Статуту 1588 р. встановлюється заборона на полювання звірів у чужій пуші. За такі дії в якості покарання встановлювався строк ув'язнення – 6 тижнів, а також виплата коштів за вбитого звіря. В арт. 2 «Ціна диким звірам» встановлювалися ціни за вбивство звірів, які були вбиті у чужій пуші: за зубра – 12 рублів грошей, за лося – 6 рублів грошей, за оленя або за лань – 6 рублів грошей, за ведмедя – 3 рублі грошей, за коня або за кобилу дику – 3 рублі грошей; за вепра або за свиню – рубль грошей, за рись – 3 рублі грошей; за соболя – 2 рублі грошей; за куницю – півкопи грошей. У свою чергу, Статут ВКЛ охороняли рибу. В арт. 4 розділу 10 Статуту ВКЛ 1588 р. регламентувалася заборона на її вилов та встановлювалося покарання у вигляді відшкодування шкоди вартості риби. Питання охорони птахів регламентувалося в арт. 8 «Про гніздо соколине або лебедине» розділу 10 Статутів ВКЛ 1588 р., в якому встановлювався штраф у розмірі 6 рублів грошей за ловлю соколів та руйнування гнізд, у випадку крадіжки лебедів та знищення їх гнізд встановлювався штраф у розмірі 3 рублів грошей. В арт. 9 розділу «Про боброві загати» 10 знайшла відображення давня доктрина охорони бобрів. Так, за знищення гніздівель бобрів встановлювався штраф 12 рублів грошей, за одного чорного бора – 2 копи грошей, за карого – одна копа грошей. У цьому артикулі встановлювалась відстань, на яку дозволялося орати поле. Враховуючи цінність меду, арт. 14 розділу «Ціна бджолам» 10 встановлював штраф у 2 копи грошей за крадіжку бджіл. Значно більш сурове покарання у вигляді смертної кари встановлювалось у випадку затримання на гарячому злочинця, якій вкрав бджіл, та наявності його звинувачення громадою.

Доктринальні погляди на збереження цінних тварин знайшли відображення в законодавстві Російської імперії. 22 квітня 1714 р. Петро I прийняв указ «Про ловлю лосів», згідно з яким заборонялось вбивати

лосів, а за такі дії встановлювався штраф та тілесні покарання [5, с. 121]. З метою збереження птахів 18 квітня 1703 р. Петро I підписав указ, згідно з яким вводилися заборони на полювання на птахів за допомогою вогнепальної зброї, а за такі дії стосовно осіб привілейованих класів встановлювався штраф у 100 рублів, а для всіх інших у якості міри покарання використовувалась заслання у м. Азов навічно.

Висновки. Перші природоохоронні доктрини мають глибоке історичне коріння та пов'язані з ідейно-образним уявленням про необхідність захисту природи та її окремих об'єктів. Давні природоохоронні доктрини пов'язані з традиціями, правилами, звичаями охорони природних об'єктів: землі, водних ресурсів, лісів, тварин та птахів. Доведено наявність поступової трансформації природоохоронних доктрин в норми Короткої та Поширеної редакції Руської Правди, яка захищала дуби, бджіл, бобрів та окремі види птахів. Показана наявність тенденції збільшення кількості охоронюваних представників флори та фауни, яка знайшла відображення в статутах Великого князівства Литовського, в яких з'являються положення з охорони значного числа видів тварин, риб та дубів, бобрів, бджіл та окремих видів птахів. В імперському законодавстві часів царювання

Петра I також знайшли відображення давні традиції захисту лісів, річок, водних джерел, окремих видів тварин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борейко В.С. Лесной Фольклор Древа жизни и священные рощи / В.С. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2003. – 223 с.
2. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / [Н.М. Пархоменко]. – К. : Юрична думка, 2008. – 336 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – Т. III. Кн.2 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – 568 с.
4. Про охорону природи Української РСР : Закон УРСР від 30 червня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 175.
5. Редько Г.И. Петр I об охране природы и использовании природных ресурсов / Г.И. Редько, В.Л. Шлапак. – К. : Либідь, 1993. – 171 с..
6. Розумний М.О. Релігійні доктрини лісового права / М.О. Розумний // Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: Матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції, 28-31 травня, 2015 р. – м. Полтава, 2015. – С. 351–354.
7. Кіндюк Б.В. Доктрини українського лісового права та їх відображення в нормативно-правових актах / Б.В. Кіндюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 11. – С. 35–41.
8. Греков Б.Д. Правда Русская : [учеб. пособие] / [Б.Д. Греков]. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с.